

№ 7-8 (101-102) '07

Науково-публіцистичний журнал:

питання мовної політики, філологічної освіти й українознавства в контексті національної безпеки та діяльності ЗМІ

Видається з лютого 1999 року.
Свідоцтво про реєстрацію КВ №9321

Засновники -Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Редакція журналу «Урок Української»

Головний редактор Сергій Гречанюк
Редколегія:

В'ячеслав Брюховецький,
Віталій Дончик, Ліна Костенко,
Лариса Масенко, Володимир Панченко, Анатолій Погрібний,
Олександр Пономарів, Тарас Салига, Костянтин Тищенко,
Людмила Ткач

Адреса редакції:
01601, Київ, бул. Т.Шевченка,14, к. 29
тел. 239-31-76
e-mail: urok_ukra@ukr.net

Здано до набору 01.07.2007
Підписано до друку 27.07.2007
Замовлення №
Формат 60x84/8. Друк офсетний
Умовно-друк. арк. 7,44
Облік.-вид. арк. 9,4

Коректор — Марина Іванова
Комп'ютерний набір
і верстка — Наталія Артюх

Видавець — Редакція журналу
«Урок Української»

© «УрокУкраїнської», 2007.

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ

Сергій Стефан. Масмедійне мовознавство для себе і мас (огляд)....	2
Олексій Курінний. Мовний конфлікт України: деякі уточнення.....	4
Анна Литвиненко. Чернігівські інтерв'ю (Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста)	8
Сергій Гречанюк. Інтернаціоналізм під «фанеру».....	12
Володимир Полохало. Гуманітарна освіта — протирежимна	14
Юрій Завгородній. «Товарищ палковнік»... І це — українське військо?!	16
ПИСЬМЕННИКИ ПРО МОВУ Й ОСВІТУ: Микола Гурепко	7
ОСВІТЯНИ ПРО МОВУ Й КУЛЬТУРУ: Сергій Волинець	17

ПРАКТИКУМ

Олекса Синиченко. Уроки української лексики	18
Ірина Турська. «Шукаю суті в сутінках понять...» (Пароніми як стилістичний засіб у творчості Ліни Костенко).....	21
Про мову і стиль нових публікацій	26
Роксолана Зорівчак. «Слова та голос — більш нічого...»	27
КАФЕДРА МИКОЛИ ЛУКАША	
Словом і голосом рідної мови (дві лексеми у мовних зворотах Лукашевих перекладів).....	28
Людмила Ткач, Оксана Федунувич-Швед. Юрій Федькович і Микола Лукаш: спільний історико-культурний контекст до однієї лексичної паралелі	34
Олесь Лупій. Над рікою життя. Пам'яті М.Лукаша	40

НОВЕ В ПРОГРАМАХ І МЕТОДИЦІ

Ганна Токмань. Етапи літературного розвитку	
2. Старші підлітки (7—9 класи)	41
Людмила Скрипник. Кожен учень — творча особистість (нестандартні уроки рідної мови у 5 класі)	43
Валентина Гальчук. «Зайве слово» (підсумкові завдання з орфографії для самостійної роботи учнів)	48
НЕ ЗОВСІМ ЗА ПІДРУЧНИКОМ	
Михайло Гнатюк. Львівський текст Святослава Гординського	53
ФІЛОЛОГІЯ НА ДОЗВІЛЛІ	
Андрій Содомора. Персона та опінія (Наодинці зі словом)	56
Це цікаво	20

УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЛЕКSIKON

Леонід Радзиховський (РФ). Вертикаль страху	60
ТАКИМИ НАС БАЧАТЬ І ЧУЮТЬ	
Г.Р Кого потребує мільйон доларів — адвокатів чи перекладачів? ...	62
Марія Матіос. «Головне, щоб був задоволений Табачник!..» (Про Україну на 52-ій Міжнародній книжковій виставці)	63
А ЯК У СВІТІ?	
І.Р. У статусі все ще імперської	64

* * *

ФАКТИ. ПОДІЇ. ДАТИ	25, 63
ВСЕ-ТАКИ ВИДАНО:	
Ірина Фаріон. Мова — краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в ХІ — середині ХІХ ст.	51
В ІНШИХ ВИДАННЯХ: Початкова школа	64
АВТОГРАФ ДЛЯ «УРОКУ УКРАЇНСЬКОЇ»:	
Сергій Фоменко, лідер гурту «Мандри»	//

Листування лише на сторінках журналу. • Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до норм чинного Правопису і на скорочення, яке не змінює позиції автора. • Постановою Президії ВАК України журнал включено до переліку видань, наукові публікації в яких дозволено зраховувати при захисті дисертацій.

Конкурс студентських наукових робіт на тему «Україна чи Малоросія?», який проводиться в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», вже став традиційним. Нагадаємо, що його завданням є дослідження проблеми подолання «малоросійства» в Україні, а ініціатором і організатором виступила громадська організація «Клуб імені Євгена Чикаленка» (голова — віце-президент із науково-навчальних студій НаУКМА Володимир Панченко, заступник голови — директор видавництва «Темпора» Юлія Олійник). Пропонуємо читачам «Уроку Української» конкурсну роботу Олексія Курінного (перша премія в галузі «Лінеїстика»). З огляду на обсяг — у скороченому варіанті.

Олексій КУРІННИЙ

МОВНИЙ КОНФЛІКТ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ УТОЧНЕННЯ

Мовний розкол України в площині конфлікту культурного не є унікальним явищем у світовій історії, але водночас відрізняється від подібних рядом особливостей, які й потрібно враховувати при визначенні шляхів його подолання.

Так, першопричиною цього розколу став давній конфлікт двох мов (імперської — російської та автохтонної української), із залученням надширокого спектру репресивних заходів і засобів масового знищення людей, а також імперського людського ресурсу з метою асиміляції українських автохтонів. З часом, коли такі заходи принесли певні плоди й українська автентична нація виявилася штучно розколотою за мовною ознакою, з'ясувалося, що на теренах України цілком сформувалися достатні людські й ідеологічні ресурси для продовження асиміляції українців у їхній незалежній державі — вже без прямої участі колишньої метрополії. Все це вирізняє мовний конфлікт українців з ряду інших подібних конфліктів Європи й світу, а тому порівнювати проблеми мовної ситуації України з аналогічними проблемами населення Канади, Швейцарії чи Бельгії у контексті аргументів щодо підвищення статусу російської є щонайменше антинауковим аматорством. Українське протистояння асиміляторів і асимільованих з тими, хто їм не скорився, жодним чином не нагадує конфлікти природно сформованих мовних спільнот світу, що історично опинилися в межах однієї держави, як-от Бельгія чи Канада, натомість українська реальність є ближчою до етнорелігійних конфліктів Індії та Пакистану, Боснії (хоча український мовно-культурний конфлікт ще не досяг такої стадії взаємного відчуження спільнот).

Не випадково вся глибина «комплексу малоросійства» українців проявилася насамперед у проблемах мовно-культурного розколу суспільства, адже саме штучно нав'язане (за доби царату, а надалі й радянщини) суперництво двох мов в Україні — імперської та автохтонної — і заклало основу для майбутнього мовного конфлікту. Всі дії царського режиму та більшовицьких реалізаторів ідеї «єдиного радянського народу» (останні й не приховували тотожності понять «радянський» та «російський») були спрямовані виключно на викорінення всіляких проявів «національного се-

І паратизму», повну денаціоналізацію українців і розчинення їх в «общерусском море». Досягти цього не вдалося, тож у наш час російським імперським послідовникам залишається вдовольнитися спричиненим розколом українського суспільства, використовуючи його для збереження свого впливу на Україну.

Історія знає багато прикладів, коли зі зникненням мови зникав і народ. Так, завойований п'ятьма тисячами арабського війська Єгипет до XII століття остаточно втратив рідну коптську мову — і разом із нею національну самобутність, ставши частиною арабської нації. Із XVIII століття вийшла з ужитку через втрату носіїв полабська мова — і припинив існування слов'янський народ, що жив між Одером і Лабою. Приблизно ж тоді зникає і прусська мова, а разом із нею — і самостійний автохтонний народ балтської мовної групи. І все це — без жодного масового нищення чи геноциду. Носії фриульської, тирольської, бретонської, окситанської та інших «малих» мов Європи, штучно й насильно зведених до стану елементів етнографії та «мозаїчності» «титових» національних культур, давно втратили свою етнічну домінують і сприймають себе складовою частиною італійців, французів тощо, Але рідною мовою народ рятує себе. Так вірмени значною мірою завдяки мові зберегли свою ідентичність і державність всього лиш на одній десятій частині своєї історичної території. Зберегли ідентичність, хоч і в значно звужених кордонах, і українці. Завдяки, знову ж таки, рідній мові.

В імперський період, коли саму назву «Україна» була заборонено й визнано нецензурною, самоідентифікація українців ще не була чіткою. В середині XIX ст. більшість східних українців називали себе «малоросами», «хохлами» чи «місцевими», «православними», «Руссю», «черкасами». І навіть на початку XX століття наддніпрянський українець, який гостро відчував свою окремішність, казав про себе: ми «тутешні», або ми «наші», на Полтавщині та Київщині були «козаки». Так само багато західних українців визначали себе «руськими», лемками, гуцулами чи руснаками, русинами, тобто в термінах регіональної культури¹, Єдина відчутна самоідентифікація українців на той час була пов'язана саме зі сприйняттям української мови

як однієї з основних відмінних рис української ідентичності.

Так, статистичні дані переписів населення Російської імперії стосовно рідної «говірки» були малоприматними для об'єктивного визначення чисельності українців, але саме вони свого часу неспростовно оприявнили українців в очах як світової спільноти, так і російської, а надалі — як наслідок — дали змогу керманічам українського національного руху визначити орієнтовні межі територій, що мають бути включені до автономної України як заселені переважно українцями. І саме тому територіально окреслене, організаційно оформлене у межах УРСР українське населення, навіть значною мірою русифіковане, зберегло українську національно-культурну свідомість, традиції, історичну пам'ять, чого б йому вже не вдалося за інших умов. Адже окремішність асимільованих українців була б непереконливою, тож їх усіх неодмінно зарахували б до складу російського народу (як це сталося з українцями Кубані та Північної Слобожанщини: їх було примусово «визнано» під час переписів населення росіянами й видано відповідні паспорти²). Отже визнання особою української мови як рідної означало збереження цієї особи для українства. І навпаки.

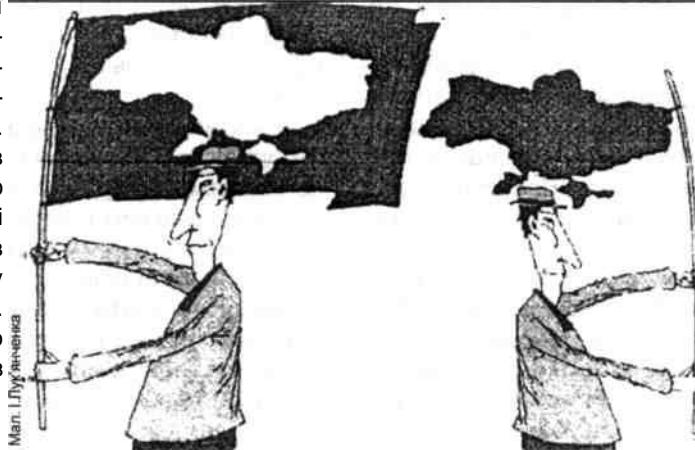
Подібне, до речі, бачимо і на прикладі білорусів. Географічна невизначеність поняття «Білорусь» була чітко помітна ще в кінці XIX століття, а багато людей, у тому числі й самі білоруси, навіть не знали цього слова. Вони називали себе просто росіянами (якщо були православними), або католиками чи поляками, все ще існували назви «литвини», «поліщуки», «пінчуки», масовим було неототоження себе з жодним етносом, що виявлялося у виразах «тутейши» і «проста мова». Що вищим був соціальний статус людини, то імовірніше вона вважала себе росіянином (а якщо була католиком — то поляком). Загалом частка тих, хто вважав себе білорусами, на цих землях зменшилася з 62,4% на початку XIX століття до 44,8% в 1917 році³. І лише фіксація рідної мови (у тодішній термінології — «білоруської говірки російської мови») опитуваних у ході переписів, зокрема першого Всеросійського перепису 1897 року, засвідчила, що в ряді губерній більшість населення складають білоруси. На основі цієї статистики, потвердженої результатами етнографічних і мовних досліджень, засновник білоруського мовознавства Є. Ф. Карський опублікував тритомну працю «Білоруси» (1903—1922), і в її першому томі подав «Етнографічну карту білоруського племені. Білоруські говірки». І якщо згодом, згідно з переписом

1926 року, в БСРР проживало вже 80,6% білорусів⁴, 8,2% євреїв, 7,7% росіян і 2% поляків (при цьому 67% назвали своєю рідною мовою білоруську, 23,5% — російську), то маємо розуміти: якби не визнання рідної мови під час переписів, то етнічно білоруське населення ніколи б не потрапило до складу своєї країни, не мало б держави (бодай такої, як БСРР) і його частка продовжувала б знижуватися. Воно вже ніколи б не віднайшло національної ідентичності і втратило б мовну, що, власне, й відбулося з білорусами Брянської і Смоленської областей сучасної Росії.

А нам досі кажуть, що, мовляв, «какая разница»... Так кажуть нащадки тих, хто прагнув, застосувавши всю міць адміністративних ресурсів та репресивних заходів величезної держави, назавжди знищити автентичність та окремішність українства чи хоча б обмежити його територіально⁵, ті, хто закладав мовний розкол України і, прагнучи його поглибити, всіляко затушовує його реальні причини й суть. Хоч вони назагал зрозумілі: мовний розкол є наслідком позиційного програшу українців у невпинній та жорсткій боротьбі за самих себе — боротьбі між слабкодушкими малоросами та їх союзниками з представників колись імперської нації з одного боку, та автохтонами патріотами, що не втратили ідентичності, з іншого. Але оскільки українство збереглося (це його стратегічний виграв!), то ніякі позиційні програші не є остаточними: мовний конфлікт, нав'язаний Україні, подолати можна — осмислюючи реалії та адаптуючи досвід постколоніальної боротьби інших народів.

Не варто, мабуть, дивуватися тому, що історіографія російська не виробила одностайного об'єктивного підходу щодо сприйняття мовної ситуації України крізь призму причин її формування. Науковці Російської Федерації, виходячи зі стратегічних потреб «ліберальної імперії», воліють взагалі не помічати причин формування мовного розколу України, віддаючи питання сучасної ситуації на відкуп російським політикам та «соціологам»-шовіністам. Винятки, звичайно, трапляються (опозиційний російський автор О. Широпаєв напрочуд чітко висвітлює фатальні наслідки голодомору для українства⁶, С. Бережна⁷ детально і неупереджено аналізує процеси мовної асиміляції українців, як

насилницької, так і добровільної), однак загалом російські автори не схильні брати до уваги демографічний фактор — адже тоді довелося б визнати значну частину російської спільноти України посібниками чи мимовільним зряддям асиміляторів. З огляду на можливу відповідальність (хоча б і моральну) найчисельнішого і значною мірою «імперотворчого» наро-

Мал. І. Лушченця

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ

ду колишнього СРСР не підтримується ними і концепція насильницької асиміляції українців. Показовою є позиція Р. В. Манекіна⁸ та І. Ю. Мінкевича,⁹ котрі, заперечуючи насильницьку асиміляцію українців царською Росією і жодним словом не згадуючи асиміляцію українців у СРСР, досить детально змальовують «природний», а тому, мовляв, виправданий і незворотний процес асиміляції українців.

Але й українська історіографія загалом невдало, у невідповідній для українства манері подає проблемне становище української мови під час перебування Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Дуже часто висвітлення мовних утисків українського народу зводиться до послідовного викладу систематичних заборон царським режимом української мови. Про мовну асиміляцію українців згадується досить абстрактно й майже нічого не говориться про масштаби й особливості її здійснення, в популярній історичній літературі та в шкільних підручниках не знайти конкретних цифр — навіть тих, які трапляються в об'єктивних російських джерелах. Усе це не сприяє ні патріотичному вихованню, ні елементарній обізнаності школярів, вони не усвідомлюють злочинності зросійщення, не бачать зв'язку процесів асиміляції імперської доби з сучасним мовним протиборством в Україні. Виникає парадоксальна ситуація, коли автор підручника з історії України, пишучи про мовну асиміляцію українців, подає національний склад міст України виключно за результатами перепису 1897 р., що, як відомо, не враховував зросійщених українців! Ось і виходить, що ми самі коли й не «освячуємо» наслідків зросійщення, то применшуємо глибину трагедії¹⁰. Причини різні — і надмірна толерантність до не завжди чесних опонентів, і задовнена звичка відбуватися загальниками там, де потрібна конкретика, і неготовність до перегляду шкідливих стереотипів та помилкових схем. Прикладом останнього є зокрема аж надто довільні погляди на географію мовного розколу, автори яких не завжди й усвідомлюють, що йдеться, по суті, про два конфлікти — власне мовний і мовно-культурний (більшою мірою ідеологічний, геополітичний, світоглядний).

Мовний розкол населення України — на російськомовних та україномовних — було спровоковано переважно насильницькою асиміляцією українців. Кордони цього розколу не є компактними, за період незалежності України вони не змінилися і відносно чітко простежуються, за браком якісних та детальних мовних карт України, лише на рівні порайонної статистики. Схематично, але відносно точно русифіковані території окреслив ще О. Субтельний: це Донецький промисловий пояс, Харківська область, Причорноморське узбережжя і міста Півдня України¹¹. Крім того, переважно російськомовними є численні анклави в давній українській етнічній території — великі й середні міста Центральної та Північно-Східної України, зокрема, Київ, Чернігів, Суми. Твердження ж щодо того, буцімто межа домінування російської мови проходить по Дніпру і практично збігається з межами Південного Сходу України¹², лише засвідчує невігла-

ство авторів і спростовується статистичними даними переписів населення.

Другий розкол, що логічно випливає з першого, проте є відмінним від нього, це — мовно-культурний розкол, тобто поділ населення України на прихильників проросійського і суто українського шляхів її розвитку. Його основними причинами стали спершу спільна з імперською нацією колонізація звільнених від кочовиків земель степової України, а надалі — примусова асиміляція, геноциди та демографічні втрати. Мовна асиміляція щодо цього розколу не є вирішальною з огляду хоча б на те, що цілі райони, заселені переважно україномовними, визнають ідеологію, пропаговану давніми і нинішніми русифікаторами.

Мовно-культурний розкол України збігається з мовним лише в уяві тих політологів, істориків, а надто журналістів, котрі, кажучи про вісь «захід — схід», обмежуються окремими макрорегіональними показниками, узявши хіба що на рівні обласної статистики. Та якщо придивитися до районного розрізу, то можна побачити суттєві відмінності між зазначеними різновидами конфліктів: ряд переважно російськомовних міст Центральної та Північної України, зокрема, Київ та міста* Чернігівщини, Сумщини, значний відсоток російськомовного населення міст Центральної України (це кілька мільйонів осіб, що в спілкуванні надають перевагу російській мові) є прихильниками, умовно кажучи, «помаранчевих» політичних сил, україноцентричної ідеології та захисту української мови. Одночасно ряд північних районів причорноморських областей, половина районів Харківської та Запорізької областей, майже вся сільська Дніпропетровщина і навіть ряд північних районів Луганської області, заселені переважно україномовними людьми, стабільно висловлюють електоральну підтримку тим політичним силам, які під гаслами двомовності ведуть наступ саме на українську мову. Так, Сватівський район (Луганщина), де понад 90% населення складають українці і переважають україномовні, де досі не було жодної російськомовної школи¹³, на президентських виборах 2004 року у другому турі віддав понад 80% голосів за послідовного поборника офіційної «двомовності»¹⁴. Ці вибори проілюстрували цікаву тенденцію: відсоток голосів, відданих за україноцентричного кандидата в усіх без винятку великих містах Південного Сходу (майже виключно російськомовних) був вищим за аналогічний відсоток у сільських україномовних районах того ж регіону¹⁵.

Урахування чинника електоральних симпатій присутньо уточнює наше уявлення про співвідношення мовного і мовно-культурного конфлікту в Україні. Потенційно небезпечнішим є саме мовно-культурний. Врешті, соціальні спільноти — сторони цього конфлікту — можуть, обираючи певні політичні сили до влади, безпосередньо впливати й на долю конфлікту мовного. Оскільки ж суто мовний і мовно-культурний конфлікти України не є тотожними, і ширший другий включає в себе перший, то у випадку загострення протистояння України більше загрожує поділ саме за мовно-культурною,

